

Teel kiriku lahutamisele riigist ehk mida näitavad tõrked Jüri Uluotsa pürgimisel kõrgesse kirikuametisse

KARL KRISTOFER ALP, MARJU LUTS-SOOTAK

Sissejuhatus

Kiriku lahutamine riigist võttis Eesti Vabariigi algusajal päris mitu aastat.¹ Sellesse protsessi sattus ka Jüri Uluotsa (1890–1945) valimine ja kinnitamine Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku (EELK) konsistooriumi abiesimeheks.

Uluots on tuntud eelkõige poliitiku, riigimehe, ülikooli õppejõu ja teadus-administraatorina. Hoopis vähem on teada tema aktiivne osalemine Eesti Vabariigi kirikuelus, ehkki ta jõudis välja selle kõrgeimale astmele, kuhu tollases luteri kirikus võis üks mittevaimulik üldse jõuda – aastail 1923–1925 oli Uluots EELK konsistooriumi ilmalik abiesimees. Kui 1926. aastal jõustunud usuühingute ja nende liitude seaduse² alusel moodustati EELK uue põhikirja järgi Vaimulik Ülemkohus (§-d 54–56),³ sai Uluotsast selle esimese koosseisu liige. Sellele kohale jäi ta kuni 1928. aastani, mil pani koos teiste ilmalike kohtuliikmetega ameti maha seoses kohtu ja konsistooriumi vahel puhkenud tüliga õpetaja Theodor Tallmeisteri asjas.⁴

Võib arvata, et kirikuringkondades oli Uluotsal autoriteeti, kui ta valiti nii kõrgesse ametisse nagu konsistooriumi ilmalik abiesimees. Ometi ei läinud tema

Karl Kristofer Alp, Tartu Ülikooli õigusteaduskonna bakalaureuseõppe III aasta üliõpilane, karl.kristofer.alp@ut.ee

Marju Luts-Sootak, *dr. iur.*, õiguse ajaloo professor, Tartu Ülikool, õigusteaduskond, Näituse 20, 50409 Tartu, marju.luts-sootak@ut.ee

¹ Vt üht värskematest artiklitest selle kohta K. K. Alp, M. Luts-Sootak. Kirikuseadus riigikirikuta riigis. Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku algusaegade õiguslikust olukorrast ja sidemest Eesti riigiga. – *Juridica* 2024, 8, lk 635–643; seal on ka viited varasemale asjassepuutuvale kirjandusele, millest tuleks siinkohal eriti esile tõsta P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused. [Tallinn]: Siseministeerium, 2018.

² Usuühingute ja nende liitude seadus. – Riigi Teataja (RT) 1925, 183–184, 96.

³ Vt luterliku kiriku kohtukorraldusest Eesti Vabariigi algusaegadel üksikasjalikumalt K. K. Alp. Kiriklik kohtupidamine Eesti Vabariigi algusaegadel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2023. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2025, lk 79–107.

⁴ Samas, lk 99. Õpetaja Tallmeisteri protsessi ja temaga seotud pingete kohta erinevate teoloogiliste voolude vahel vt ka P. Rohtmets. Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012, lk 403 jj ning 168 jj, 195 jj, 306 jj.

ametisse kinnitamine tõrgeteta ja võinuks peaaegu äragi jääda, kui Uluots oleks viinud ellu oma ähvarduse kõrgest kohast sootuks loobuda.

Sellest ootamatult okkaliseks kujunenud ametisse saamise protsessist on säilinud paar kirjalikku dokumenti, mis heidavad muu hulgas valgust õiguslikule olukorrale Eesti riigi ja EELK suhetes nii 1922. aastal kui ka sellele vahetult eelnenud ja järgnenud aastail. Avaldame siinkohal need dokumendid, otsides ühtlasi vastust küsimusele, kuidas sai üldse tekkida tõrge niisuguse formaalse protsessi juures nagu valitud isiku kinnitamine ametisse.

EELK õiguslik seisund Eesti Vabariigi algusaastail

Aeg, mil Jüri Uluots kandideeris konsistooriumi ilmalikuks abiesimeheks, oli EELK jaoks vägagi pöördeline. Nagu noor Eesti Vabariik, ehitas end iseseisvalt üles ka Eesti luteri kirik, olles ühelt poolt vabanenud ülevenemaalisest kirikuorganisatsioonist ning teiselt poolt ka baltisaksa aadlike ja vaimulike mõjuvõimust. Kolmanda vabanemisjärguna oli käsil kiriku lahutamine riigist.

Enne Eesti Vabariigi iseseisvumist ja EELK asutamist oli luteri kiriku konsistoorium olnud seisuslik institutsioon, mis lisaks kohaliku kirikuorganisatsiooni juhtimisele teostas ka kohtuvõimu oma vaimuliku seisuse liikmete üle. Konsistooriumi võim ulatus vaimulikust seisusest ja kirikuorganisatsioonist isegi kaugemale. Kuna kirikuõiguste reguleerimisalasse kuulus ka abieluõigus, tegelesid kirikud perekonnaseisuaktide ning abielu- ja lahutusasjadega. Selles valdkonnas oligi konsistooriumi kohtuvõim kõige ulatuslikum, laienedes lisaks vaimulikele ka kõigist teistest seisustest kirikulikele. Vene impeeriumis ei olnud luteri kirik küll riigikirik – see au kuulus vene ortodokssele kirikule –, kuid autonoomsetes ja valdavalt luterlikes provintsidest oli ta riigikirikuga sarnanevas staatuses, mida Priit Rohtmets on määratlenud „riiklikult sallitud või tunnustatud“ kirikuna, väites koguni, et „sisult oli ka luteri kirik riigikirik“.⁵

*Jüri Uluots oli aktiivne EELK liige. 1922. aastal toimunud kolmandal kirikupäeval valiti ta konsistooriumi abiesimeheks.
RA, ERA.4408.1.12.10.1*

⁵ P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused, lk 13 ja 14.

Impeeriumi tasandil reguleeris luteri kiriku tegevust Vene Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku seadus (VELKS) 1832. aastast.⁶ Sellega ühendati Vene impeeriumis varem pigem iseseisvana tegutsenud luteri territoriaalkirikud ja kogudused üheks nn ülevenemaaliseks luteri kirikuks,⁷ mis lõpptulemusena oli allutatud keisrivõimule. Piirkondlikud konsistooriumid nagu Eesti- ja Liivimaa omad, kujunesid vaid kohalikuks juhtimistasandiks. Kõik konsistooriumid allusid ülemkonsistooriumile Peterburis. Kui Eesti luteri koguduste esimesel kirikukongressil 1917. aasta mais-juunis,⁸ mida loetakse EELK asutamiseks,⁹ oli veel rõhutatud soovi astuda sinodaalsesse ehk kiriklikku ühendusse teiste luteri kirikutega Venemaal,¹⁰ kadus see eesmärk järgnenud ajaloopöörangutes.

Veebruarirevolutsiooniga võimule tulnud Vene Ajutine Valitsus deklareeris üldist võrdsust kuulutades ka usuliste piirangute kaotamist,¹¹ kuid segaste olude tõttu jäid nii riigi kui ka kiriku algatused vastavate reformide teostamiseks 1917. aasta suvel ja sügisel ellu viimata.¹² Oktoobrirevolutsiooni järel lahutati kirik või õigemini küll kirikud Venemaal riigist aga kõige radikaalsemal ja isikute suhtes vägivaldselgi moel.¹³ Kui 1918. aasta veebruaris lõpetati Peterburis tegutsenud ülemkonsistooriumi tegevus, katkes EELK side Venemaa evangeelse luteri kirikuga paratamatult, sest ühtset juhtorganit enam polnud. Lisaks oli EELK ise juba samme astunud, et ükskõik millisest „Vene“ kirikuteühendusest täielikult lahku lüüa.¹⁴

⁶ Vene impeeriumi seadustekogu XI kd I osa II raamat „O upravlennii duhovnyh del hristian protestantskogo ispovedenija“. Eestikeelset tõlget vt Weneriigi Ewangeliumi–Lutheruse Usu kiriku Seadus. Tlk J. Lõo. Jurjew: R. Sööt, 1899. Selle seaduse ettevalmistamisest, sisust ja rakendamisest vt A. Andresen. Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 164 jj.

⁷ A. Andresen. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832 (= Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 162.

⁸ Vt selle kohta nt P. Rohtmets, E. Salumäe. Eesti evangeelne luterlik vaba rahvakirik. – Akadeemia 2011, 6, lk 1169.

⁹ Küsimus sellest, kas EELK asutamiseks tuleks lugeda 1917. aasta I või 1919. aasta II kirikukongressi, on põhjustanud kirikuloolaste seas diskussioone. Vt R. Saard. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost. – Akadeemia 2010, 12, lk 2177–2232; P. Rohtmets, E. Salumäe. Eesti evangeelne luterlik vaba rahvakirik, lk 1135–1177. Vt ka rubriigist Väitlus: R. Saard. EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus. – Akadeemia 2011, 9, lk 1745–1753; P. Rohtmets, E. Salumäe. Vaba rahvakiriku asutamisest 1917. aastal. – Samas, lk 1754–1760.

¹⁰ EELK konsistooriumi arhiiv (EELKKA).1.1.66, l. 24–24p, I kirikukongressi protokoll (31.05–1.06.1917). Vt ka H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. – Acta et commentationes Universitatis Tartuensis. Humaniora X. Tartu: Tartu Ülikool, 1927, lk 14.

¹¹ Ot vremennogo pravitel'stva, [3.3.1917]. – Vestnik Vremennogo pravitel'stva 1917, 1, lk 1, vt <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/31099-locale-nil-1-5-marta#mode/inspect/page/1> (12.05.2025). Ajutine Valitsus andis selles pöördumises teada oma tegevuse juhtumõtted, mille hulka kuulus ka kõikide seisuslike, usutunnistuslike ja rahvuslike piirangute kaotamine.

¹² P. Rohtmets, E. Salumäe. Eesti evangeelne luterlik vaba rahvakirik, lk 1136.

¹³ Enamlased riigistasid juba revolutsiooni käigus sinodi trükikoja ning võtsid üle mitu olulist kirikut ja kloostrit. Jaanuaris, uue kalendri järgi veebruari alguses 1918, anti dekreet kiriku lahutamise kohta riigist ja kooli lahutamise kohta kirikust. Vt Dekrety sovetsoj vlasti. Tom I: 25 oktjabrja 1917 g.–16 marta 1918g. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo političeskoj literatury, 1957, lk 373–374.

¹⁴ Paralleelselt „eesti vabakiriku“ rajamisega jätkasid tegevust rüütelkondade valitsuse ajast pärit konsistooriumid, mis tahtsid samuti lahti lüüa Venemaa kirikuorganisatsioonist. Vt lähemalt R. Saard. Härraskirikust rahvakirikuks. Tallinn: Argo, 2020, lk 280 jj.

„Eesti vaba rahvakiriku“ teine iseseisvumisjärk oli seotud vabanemisega kohalike seisuste ja üldse baltisakslaste ülemvõimu alt. Kuigi seisuslikud institutsioonid kaotati valdavalt juba 1917. aasta autonoomiamääruse rakendamisaktidega,¹⁵ sai sellel teel lõppakordiks alles 1920. aastal kehtestatud seisuste kaotamise seadus.¹⁶ Võimu üleminek 1918. aastal uuendatud, kuid ikka veel eelkõige sakslastest koosnevalt kirikujuhtkonnalt toimus küll mõningaste pingetega, kuid lõpptulemusena pigem rahulikult.¹⁷ Eestlastest koosnev konsistoorium valiti EELK teisel kirikukongressil 1919. aastal. Konsistooriumi senine president Alfred von Rosen oli Saksa okupatsiooni järel emigreerunud. Vastusena kongressil kõlanud teravale kriitikale konsistooriumi tegevuse kohta Saksa okupatsiooni ajal astus kindralsuperintendent Wilhelm Kentmann samas koos assessoritega tagasi.¹⁸ Nende asemele valiti uus konsistoorium eesotsas piiskopi, seni Keila koguduse õpetajana töötanud Jakob Kuke ja ilmaliku aseesimehe Friedrich Karl Akeliga.¹⁹

Märksa enam võttis aga aega kolmas iseseisvumisjärk ehk kiriku lahutamine riigist. Just sellesse konteksti – kiriku jätkuv seotus riigiga – asetuvad ka siinse artikli huviorbiidis olevad dokumendid.

Mitte üksnes Eestis tegutsenud kirik(ud), vaid ka Eesti Vabariigi põhikorra alusepanijad olid võtnud sihiks riigi ja kiriku lahutamise. Eesti Vabariigi 1920. aasta põhiseaduse²⁰ § 11 lg 4 sätestas üheselt, et Eestis ei ole riigikirikut. Kuna kiriku(te) võimkonnas olid aga endiselt perekonnaseisuaktid, abielu- ja lahutusasjad, niisamuti matmispaikade ja surmaregistrite pidamine ning riigil tuli tagada nende ülesannete katkematu täitmine, jäi 1920. aasta põhiseaduse jõustumise järelgi püsima tsaariaegne kirikuõigus – luteri kiriku puhul VELKS. Küll oli Ajutine Valitsus teinud selles 1919. aasta veebruaris²¹ muudatusi, andes Vene ülemkonsistooriumi senise pädevuse järelevalve- ja kohtuasjades siseministeeriumile, keisri pädevuse kirikujuhte ametisse nimetada Vabariigi Valitsusele ning valitseva senati kassatsioonikohtualluvuse riigikohtule. Sisuliselt integreeriti evangeelne luteri kirik riigikirikuna ka Eesti Vabariigi riigiorganisatsiooni.

Niisamuti ei kadunud EELK tegevuse toetamine riigieelarvest ning siingi võib täheldada teatud kõikumist erinevate positsioonide vahel. Eelarvet arutades otsustati nimetada EELK konsistooriumile eraldatavat summat (24 360 marka²²) teadlikult

¹⁵ Vt nende kohta lähemalt N. Maim. Eestimaa avaliku korra muutmise aktid Vene siseministeeriumi peavalitsuses 1916. ja 1917. a. – Vabaduse tulekul. Koguteos Eesti Maanõukogu 1917. aasta 15./28. nov. otsuse tähistamiseks, I. Tartu: Akadeemia, 1938, lk 70–79.

¹⁶ Seisuste kaotamise seadus. – RT 1920, 129–130, 254.

¹⁷ 1918. aasta septembris toimusid Saksa okupatsiooni tingimustes konsistooriumi korralised valimised. Ühe esimese eestlasena valiti konsistooriumi vaimulikuks assessoriks Johan Kõpp. Üksikasjalikult neist sündmustest R. Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 284 jj.

¹⁸ RA, ERA.14.17.119, l. 8, siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsus Vabariigi Valitsusele, 14.10.1919.

¹⁹ EELKKA.1.1.1.67, l. 58, II kirikukongressi protokoll (10.–12.09.1919).

²⁰ Eesti vabariigi põhiseadus. – RT 1920, 113–114, 243.

²¹ Määrus. Ew.-Lutheri usu konsistoriumite asjus. – RT 1919, 12, 30.

²² RA, ERA.15.2.666, l. 56, siseministeeriumi väljaminekute eelarve 1919. aasta II poolaasta peale.

„toetuseks“; mitte „üalpidamiseks“ nagu teiste riigiasutuste puhul. Sellega püüti väljendada, et tegemist pole riigiasutusega.²³ Samas võib muudatust pidada üksnes terminoloogiliseks, kui võrd toetus kattis endiselt konsistooriumi liikmete ja töötajate palgad ning majanduskulud. Juba mõne kuu pärast oli kõnealune põhimõtteline keeleline vahetegu ununenud ja siseministeeriumi eelarves ette nähtud „toetusraha“ pidi minema „Ev.Lutheriusu konsistooriumi ülevalpidamiseks“.²⁴

Riigi ja kiriku õiguslikud suhted viidi põhiseaduse § 11 lõikega 4 vastavusse alles 1925.–1926. aastal, kui võeti vastu usuühingute ja nende liitude seadus, mis hakkas kehtima 1. jaanuaril 1926. Seni oli Eesti Vabariigi riiklikel institutsioonidel – Vabariigi Valitsusel, siseministeeriumil ja riigikohtul – õigus muu hulgas kinnitada ametisse kiriku kõrgemaid ametnikke ja lahendada konsistooriumi kohtuvõimu teostamisega seotud kaebusi. Samuti kontrolliti konsistooriumi otsuseid²⁵ vastrajatud halduskohtupidamises²⁶ – selleski mõttes käsitati kirikut riigiorgani või vähemasti avalikke (s.t riiklikke) ülesandeid täitva organisatsioonina.

Konsistoorium teostas järelevalvet koguduste ja vaimulike, samuti kiriku õpetuse järgimise üle, korraldas usuõpetust, eksamineeris ja kinnitas ametisse vaimulikke. Tegu on vaid lühikese loeteluga tema peamistest ülesannetest – konsistooriumi pädevust reguleerinud säte, VELKS-i § 553 koosnes 26 alapunktist.

Konsistooriumile kui kohtuasutusele allusid esmase kohtualluvuse korras vaimuliku seisuse liikmete süüasjad ning kõigist seisustest kirikuliiikmete lahutusasjad.²⁷ Enne Eesti omariiklusaega oli kohaliku konsistooriumi kõrgeim ametimees ilmalik president (VELKS-i § 545). Alles tema järel tuli vaimulik asepresident ehk kindralsuperintendent. Peale nende kuulusid konsistooriumi veel neli assessorit: kaks vaimulikku ja kaks ilmalikku. Konsistooriumi vaimulikud liikmed valis kirikuõpetajatest koosnev sinod, ilmalikud liikmed – nii presidendi kui ka assessorid – nimetas ametisse rüütelkond. Seega oli ilmaliku presidendi positsioon traditsiooniliselt immatrikuleeritud aadliku amet, sest rüütelkond pidi valima ta „enda hulgast“ (VELKS-i § 547). Presidendi ja kindralsuperintendendi pidi ametisse kinnitama keiser isiklikult (VELKS-i § 546), assessorid kinnitas ametisse Vene impeeriumi siseministeerium (VELKS-i § 547).

²³ RA, ERA.15.2.377, l. 95–96, Asutava Kogu rahaasjanduse komisjoni koosolek, 21.11.1919; Samas, l. 103p–104, Asutava Kogu rahaasjanduse komisjoni koosolek, 28.11.1919.

²⁴ RA, ERA.15.2.666, l. 56, siseministeeriumi 1919. a. II poolaasta kulude eelarve määruse materjalid. Rõhutus autoritelt.

²⁵ Vt nt RA, ERA.14.1.1322, l. 1–31p, Viljandi linna Jaani kiriku saksa koguduse kaebus ühise peakoosoleku kokkukutsumise asjas, 6.3.1926–19.3.1927.

²⁶ Kohtuliku kontrolli kohta riigiorganite tegevuse üle ehk halduskohtupidamise rajamisest ja toimimisest Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusajal vt I. Pilving. Eesti halduskohtumenetluse loomine ja areng enne II maailmasõda. – Juridica 2019, 9, lk 657–670.

²⁷ Üksikasjalikumalt konsistooriumi kohtupädevusest vt K. K. Alp. Kiriklik kohtupidamine, lk 83 jj.

Eesti vaimulikkond soovis kiriku organisatsioonis siiski olulisi uuendusi.²⁸ Juba 1917. aasta 31. mail kogunesid eestlastest vaimulikud Tartusse esimesele kirikukongressile, kus pandi paika suunad eesti luteri kiriku edasiseks arenguks ning moodustati toimikond põhikirja koostamiseks.²⁹ Kongressil lepidi kokku ka teise kongressi korraldamises, et sellel vastu võtta põhikiri ning selle alusel konsistoorium moodustada. Teoks sai see siiski alles 1919. aasta 10. septembril, kui pärast enamlaste terrorit, Saksa okupatsiooni ja sõjategevuse taandumist kogunes peaminister Otto Strandmani loal³⁰ teine kirikukongress. Kongressil vastu võetud EELK esimese põhikirja³¹ nähti ette Eesti iseseisva luteri kiriku organisatsioonistruktuur, mis pidi rajanema demokraatia põhimõttel.

Põhikirja järgi oli EELK kõrgeim organ kirikupäev, mis suuresti sarnanes seniste kirikukongresside ja varasemate sinoditega. Kirikupäeva moodustasid kõikide praostkondade sinodite liikmed, usuteaduskonna õppejõud ning „akadeemilike-theoloogilise haridusega“ kirikuteenistujad (EELK põhikirja § 32) ja see valis ame-

Ülal on foto 1909. aastal Tartus toimunud Liivimaa vaimuliku sinodi protsessioonist ja all EELK 1924. aasta kirikupäeva rongkäigust Tartus. Fotod ilmestavad muutusi luteri kiriku korralduses enne ja pärast EELK loomist ja põhikirja vastu võtmist. Esimesel juhivad rongkäiku konsistooriumi ilmalik president ja kindralsuperintendent. Teisel on aga näha, kuidas protsessiooni eesotsas on piiskop Kukk koos vaimulike assessoritega ning abiesimees Uluots astub koos ilmalike assessoritega nende järel.

Ülemine foto: RA, EAA.2073.1.16.1

Alumine foto: Priit Rohtmetsa erakogu

²⁸ Vt eesti vaimulikkonna rahvuslikust emantsipatsioonist lähemalt R. Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 129 jj.

²⁹ H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik, lk 14 j.

³⁰ R. Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 301.

³¹ Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kiriku põhikiri. Tallinn: J. H. Gressel, 1920.

tisse konsistooriumi ehk kirikupäeva „täidesaatva orgaani“ liikmed (§-d 41 ja 39). Põhikirja järgi sai konsistooriumi ja kiriku juhiks nüüd aga hoopis vaimulik president ehk piiskop (§ 40). Varasemast ilmalikust kirikujuhist sai EELK põhikirja järgi abiesimees,³² mis tähendas, et ta pidi taanduma vaimuliku presidendi järel sekundaarsele kohale. Seda enam, et rüütelkonna võimu lakkamise järel puudus Eestis ilmalik korporatsioon või võim, kes oleks valinud konsistooriumi ilmalikud liikmed. Nii nagu vaimuliku esimehe ja assessorid, pidi nüüdsest ka ilmaliku abiesimehe ja ilmalikud assessorid ametisse valima kirikupäev.

Samas ei olnud põhikirjas enam sõnagi konsistooriumi liikmete või juhtide täiendavast ametisse kinnitamisest riigivõimu poolt, nagu nägi ette kehtiv VELKS. Küll aga võis sellele osutada sõnapaar „tavalises korras“, mida pidi järgitama konsistooriumi valimisel iga kolme aasta järel (§ 41). Kui „tavaline kord“ tähendas Ajutise Valitsuse määrusega modifitseeritud VELKS-i sätteid, siis pidi piiskopi ja ilmaliku abiesimehe ametisse kinnitama Vabariigi Valitsus ja assessorid siseministeerium.

Olukorras, kus EELK 1919. aasta põhikirja kõrval kehtis jätkuvalt ka 1832. aasta kirikuseadus, tekkis erinevate kirikukorralduste ja regulatsioonide vahel praktikas konkurents, mis lõi pinnase ka sinise artikli keskmes olevatele mõtteavaldustele.

Jüri Uluotsa valimine konsistooriumi abiesimeheks

Jüri Uluots oli aktiivne EELK liige. Kuigi ta oli varem olnud oma kodukoha Lihula koguduse liige, liitus ta Tartu Ülikooli õppejõuna³³ 19. aprillil 1922 ülikooli kogudusega.³⁴ Veelgi varasemast, alates 9. oktoobrist 1921 kuulus Uluots ülikooli koguduse nõukogusse³⁵ ning oli aastatel 1921–1930 ülikooli koguduse eesti pihtkonna komitee liige.³⁶ Kui 1919. aasta teisel kirikukongressil valiti konsistooriumi ilmalikke assessoreid, oli ka Uluots esitatud kandidaatide seas. Kuigi ta jäi oma 34 häälega maha sel korral ilmalikeks assessoriteks valitud Krediit Panga juhatuse liikmest *cand. jur.* Viktor Kargajast (171 häält) ja rahukohtunik *cand. jur.* Gerhard Soosaarest (165 häält), oli tema tulemus parem veel mitmest kandidaadist.³⁷

Teist korda kandideeris Uluots konsistooriumisse 1922. aasta 13.–15. aprillil Tartus ülikooli aulas peetud kolmandal kirikupäeval. Kuigi kirikupäev tuli kokku igal aastal, ei olnud konsistooriumi korralisi valimisi 1922. aastal ette nähtud, sest kolmeaastase ametiajaga koosseis oli valitud alles 1920. aasta oktoobris toimunud

³² Seda ametimeest on eestikeelses kirjanduses ja omaaegsetes allikates nimetatud mitmel moel: abi- ja aseesimeheks, ase- ja abipresidendiks, ka viitse- või vice-presidendiks.

³³ Uluots määrati Tartu Ülikooli õigusteaduskonda Rooma õiguse dotsendina ametisse 10. jaanuarist 1920. Õigusteaduskond alustaski õppetööga alles 1920. aasta kevadsemestril, sest 1919. aasta sügiseks ei õnnestunud veel piisavalt õppejõude leida. Uluots pidas oma esimese loengu 7. veebruaril 1920. Vt Tartu teated. Ülikooli teated. – Kaja, 10.02.1920, lk 7.

³⁴ RA, EAA.1254.2.38, l. 9, Tartu Ülikooli Koguduse Eesti Pihtkonna Personaal-raamat.

³⁵ Lokales. – Dorpater Nachrichten, 28.10.1921, lk 3.

³⁶ H. B. Rahamägi. Tartu Ülikooli koguduse eesti pihtkond 1921–1931. Tartu: [Tartu Ülikooli kogudus], 1931, lk 61.

³⁷ EELKKA.1.1.67, l. 43p, II kirikukongressi protokoll (10.–12.09.1919).

esimesel kirikupäeval.³⁸ Nüüd oli aga konsistooriumi esimene abiesimees, Tallinna silmaarst, seltskonna- ja kirikutegelane Friedrich Akel³⁹ esitanud kirikupäevale lahkumisavalduse seoses tema eesseisva nimetamisega Eesti Vabariigi saadikuks Soomes.⁴⁰ See tähendas, et 1922. aastal oli vaja valida vaid konsistooriumi abiesimees.

Konsistoorium oli esitanud abiesimehe kandidaadiks Eesti Panga presidendi Eduard Aule.⁴¹ Kirikupäeval esitati veel kaks kandidaati: Tartu Ülikooli Rooma õiguse dotsent Jüri Uluots ja insener Oskar Amberg,⁴² omanimelise silikaattelliste vabriku omanik, kes oli hiljem kristliku rahvaerakonna liikmena minister kolmes valitsuses⁴³. Kirikupäeva juhatus andis seejärel lisaaja, et kandideerimine Uluotsa ja Ambergiga kooskõlastataks. Järgmisel päeval, 15. aprillil võeti Ambergi kandidatuur tagasi ning valimised toimusid Aule ja Uluotsa vahel. Hääletamise tulemusel valis kirikupäev Uluotsa 89 häälega abiesimeheks, konsistooriumi kandidaat Aule sai 65 häält.⁴⁴

Jüri Uluotsa ametisse kinnitamise nurjumine esimesel katsel

Pärast valimisi kirikupäeval esitas konsistoorium 22. juunil 1922. aastal siseministeeriumile esildise, milles palus vabastada ametist Akeli ning kinnitada uueks abiesimeheks Jüri Uluotsa.⁴⁵ Nädalapäevad hiljem laekus ministeeriumi administratiiv- asjade peavalitsusest, siseministri abilt Eduard Kübarsepalt sama aasta 30. juuniga dateeritud lakooniline vastus konsistooriumi esildisele, et „[maha tõmmatud: minu] siseministeeriumi poolt dotsent Jüri Uluots'i Konsistooriumi abiesimehe ametisse astumiseks takistusi ei ole“.⁴⁶

Uluotsa häiris selline asjaajamine ja ta väljendas oma rahulolematust konsistooriumile läkitatud kirjas:

Eesti Ew. Lutheruse usu konsistooriumile

Käesolewal aastal wabastas kirikupäew dr. Akeli, tema oma palwe peale, konsistooriumi abiesimehe ametist ja walis selle ameti peale minu, nagu seda on näha kirjast, mis konsistoriumi poolt on siseministeeriumile saadetud 22 juunil s.a. nr 4587. Selles kirjas paneb konsistorium ette, dr Akelit tähendatud ametist wabastada ja mind ametisse kinnitada.

³⁸ Esimene konsistooriumi koosseis, s.h ilmalik abiesimees Akel valiti küll juba 1919. aasta kirikukongressil, kuid seda konsistooriumi nimetati algusest peale ajutiseks ja järgmisel aastal, kui kogunes EELK põhikirjas ette nähtud kirikupäev, valiti seal (peaaegu sama koosseisuga) konsistoorium nüüd juba korralise organina. Vt EELKKA.1.1.67, l. 39, 58, II kirikukongressi protokoll (10.–12.09.1919).

³⁹ Akeli tegevuse kohta Kaarli koguduse eesotsas ja konsistooriumi abiesimehena vt P. Rohtmet. Friedrich Akel: silmaarst, diplomaat ja riigimees. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 127 jj, 143 jj.

⁴⁰ Samas, lk 178 jj; EELKKA.1.1.71, l. 1p, III kirikupäeva protokoll (13.–15.05.1922).

⁴¹ EELKKA.1.1.71, l. 9, III kirikupäeva protokoll (13.–15.05.1922).

⁴² Samas.

⁴³ Amberg, Oskar. – Eesti entsüklopeedia, kd 14. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 19.

⁴⁴ EELKKA.1.1.71, l. 14p, III kirikupäeva protokoll (13.–15.05.1922).

⁴⁵ EELKKA.1.3.1519, l. 2, konsistoorium siseministeeriumile (ärakiri), 22.06.1922.

⁴⁶ RA, ERA.14.1.55, l. 137, siseministeerium konsistooriumile, 30.06.1922.

Selle kirja peale on nüüd siseministeeriumilt administratiivwasajade peawalitsuse kaudu tulnud wastus 30 juunil s.a. nr 2310.

See wastus on huwitaw kahest küljest. Ühelt poolt seletab siseministeerium, et temalt takistusi ei oleks, kui mina konsistooriumi abiesimehe ametisse astuksin. Ühes sellega ei ole mina aga ametisse nimmetatud ja, wäga wõimalik, pole siseministeeriumi poolt selleks wastawaid samme astatud. Selle tõttu omab ministeeriumi seletus minu ametisse astumise kohta lausa pilkamise kuju. Teisest küljest oleks loomulik, kus konsistooriumi senine abiesimees vähemalt wormiliselt omas ametis püsiks, kuni tema asemele wastaw kandidat leitakse. Ja tõepoolest jätabki siseministeeriumi wastus konsistooriumi ültähendatud esitise senise abiesimehe ametist wabastamise asjus täiesti tähelepanemata.

Olgu kuidas on, igatahes on täitsa selge, et mind konsistooriumi abiesimehe ametisse nimetatud ei ole.

Muidugi wõiks arwata, nagu mõned mulle sarnast arwamist ka on awaldanud, et niisugune takistamine siseministeeriumi poolt on wast seletataw mingisuguse eksimisega ja sellepärast wõiks mind teist korda kinnitamiseks ettepanna. Aga mina isiklikult ei saa siseministeeriumi wastawates asutustes eeldada sarnast „eksimise“ iseloomu ja ulatust, nagu seda praegusel korral peaks sigima, seda enam et konsistooriumi abiesimehe kinnitamine ei olnud praegu mitte esimene kord. Ka on mul raske ettekujutada, kuidas needsamad asutused nüüd, kus mind kord juba kinnitamata jäetud, peaksid teisiti talitama hakkama. Peale selle pean tunnistama, et mina mitte ei armasta „Kanossas käia“ ja ka seda ei taha, et teised seda minu eest teeksid.

Teisest küljest on tähtis, et kiriku ja riigi wahekord hea ja sõbralik oleks, vähemalt senini, kui nad ühenduses seisawad nagu praegu. Pealegi on töörohke tõttu tarwilik, et ajawiitmata ja kohe wõiks ametisse astuda konsistooriumi abiesimees. See aga wõib sündida ainult siis, kui leitakse paras kandidat, kes siseministeeriumi poolt ei tea mis põhjustel tagasi ei lükata, kord wabariigi walitsusele ettepannakse ja kelle poolt ka kinnitatakse, nagu seadus seda nõuab.

Kõige selle tõttu on minul au konsistooriumile teatada, et, kui see mõte peaks kerkima, teist korda mina ennast enam ei lase praegusel korral konsistooriumi abiesimehe ametisse kinnitamiseks ettepanna ja, kuna esimehe wastaw ettepanek on tähelepanemata jäetud, ennast wastawatest ametikohustustest täiesti wabaks loen.

Ühes sellega lisan juure, et ikkagi ka edaspidi kõike seda püüan teha, mis minu parema arusaamise järele meie Eesti Ew. Lutheruse usu kirikule hea ja tulus on, ja selles sihis igal ajal kaasa arwatud, niipalju kus see minu wõimises seisab ja minu jõud lubawad.

Palun wastuwõtta minu sügawat austamist ja lugupidamist.

Jüri Uluots

Tartus

17. aug. 1922.⁴⁷

⁴⁷ EELKKA.1.3.1519, l. 5, Uluots konsistooriumile, 17.08.1922. Transkribeerinud Karl Kristofer Alp.

Nähtavasti võttis Uluots siseministeeriumi vormivaba vastust väga südamesse, nime- tades seda koguni pilkamiseks. Seejuures ei olnud ju keegi asjaosalistest, ei konsis- toorium ega ka ministeerium tema ametisse astumise vastu. Uluotsa pahameele põhjus peitus EELK keerulises õiguslikus olukorras suhetes riigiga, täpsemalt jätku- valt kehtiva VELKS-i vastuolus EELK omaalgatusliku põhikirjaga, milles sätestatud kirikukorraldus ja selle ametite täitmise kord läksid seaduses ette nähtust lahku.

Nagu juba eespool öeldud, pidi EELK 1919. aastal põhikirja § 41 järgi valima konsistooriumi liikmed kirikupäev. Kirikupäeva moodustasid praostkondade sinodi liikmed (§ 32). Sinoditesse kuulusid omakorda praostkonna õpetajad, köstrid ja kaks esindajat igast kogudusest (§ 24). Selline oli EELK 1919. aasta põhikirjaga sätestatud demokraatlik juhtimisstruktuur. Samal ajal nägi aga Ajutise Valitsuse 1919. aasta 18. veebruari otsusega kehtima jäetud 1832. aasta kirikuseadus ette protseduuri, mis erines oluliselt EELK põhikirjaga sätestatust. Seaduse järgi sai kirik oma sinoditel valida üksnes vaimulikud konsistooriumi liikmed (VELKS-i § 547 ls 5), ilmalikud konsistooriumi liikmed olid rüütelkonna nimetada (§ 547 ls 4). Konsistooriumisse valitud liikmed tuli esitada siseministeeriumile kinnitamiseks ning vaimulike valitud abipresidendi ja ilmaliku presidendi pidi ametisse nimetama keiser isiklikult (§ 546).

Uluots pidaski silmas, et kirikuseaduses keisri pädevusena sätestatud pidi nüüd täitma Vabariigi Valitsus ja seega pidi valitsus ta suverääni kombel ametisse nime- tama. Niisugust protseduuri ei saanud asendada ministeeriumiametniku kirjake. Uluots juhtis tähelepanu sellele, et seejuures oleks valitsus pidanud eelnevalt ja ametlikult vabastama ametist eelmise abiesimehe Akeli, kelle korraline ametiaeg ju veel kestis. Igatahes võinuks ehk sellestki piisata, kui Uluots oleks lihtsalt juhtinud tähelepanu õigusaktides ette nähtud asjaajamiskorrale. Tema ähvardas aga oma uuest kiriklikust ametist sootuks loobuda.

Tundub, et Uluotsa reaktsioonis oli ka üksjagu solvumist. Mõni aasta varem konsistooriumi abiesimeheks valitud Akeli oli ametisse kinnitanud kõrgeim täitev- võim, nagu kehtiv kirikuseadus ette nägi: Vabariigi Valitsuse otsusega, mis avaldati Riigi Teatajas.⁴⁸ Nüüd aga teatas ministeeriumi osakonnajuhataja sedeli mõõtu kir- jaga lakooniliselt, et abiesimehe „ametisseastumisele takistusi ei ole“. Peaaegu oleks veel öelnud, et temal isiklikult ei ole.

Kuna ministeerium oli rikkunud kehtivates õigusaktides sätestatud menetlus- korda, leidiski Uluots, et Akel oli jätkuvalt konsistooriumi abiesimees, kuivõrd valitsus ei olnud teda ametlikult ametist vabastanud ega Uluotsa kui uut valitud abiesimeest ettenähtud korras ametisse kinnitanud. Paraku ei ole täpselt teada, kuidas reagee- ris Uluotsa kirja peale konsistooriumi sekretariaat või ametis olnud piiskop Jakob Kukk. Arvatavasti võeti tema seisukohti arvesse ning suure tõenäosusega tehti need teatavaks ka siseministeeriumile.

⁴⁸ III. Nimetused. – RT 1919, 79–80, 631.

Karl Einbund (1935. aastast Kaarel Eenpalu) oli aastatel 1920–1924 Ado Birki, Jaan Tõnissoni, Konstantin Pätsi ja Juhan Kuke juhitud valitsustes siseminister.
RA, ERAF.130SM.1.411–1.43.6

Siseministri vigade parandus

Nähtavasti õnnestus asjaosalistel solvunud Uluotsa veenda, et ta kõrge kirikliku ameti siiski vastu võtaks, kui kinnitamine viiakse läbi seadusega ette nähtud korras. Siseminister Karl Einbund (1935. aastast Kaarel Eenpalu) esitaski 10. oktoobril 1922. aastal Vabariigi Valitsusele vormipärase ettepaneku Friedrich Akeli vabastamiseks konsistooriumi abiesimehe ametist.⁴⁹ Ettepanek rahuldati 13. oktoobril.⁵⁰ Pärast Akeli vormikohast vabastamist pöördus siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsus 11. novembril konsistooriumi poole taotlusega esitada ministeeriumile kinnitamiseks uus abiesimehe kandidaat.⁵¹ Vastuseks esitas konsistoorium 17. novembril siseministeeriumile ilma uute valimiste korraldamiseta uuesti Uluotsa kandidatuuri.⁵²

14. detsembril 1922 esitas siseminister Einbund Uluotsa kandidatuuri valitsusele kinnitamiseks ja selgitas ka kujunenud olukorda:

Vabariigi Valitsusele.

1919 aastal septembri kuul jäi Eesti Ev. Lutheruse usu Konsistoorium ilma liikmeteta, sest et president parun Rosen juba 1918 aastast peale väljamaale oli jäänud ja vaimulik abipresident kindral-superintendent Kentman ja assessorid Joh. Köpp ja Sievers nende palvel ametist vabastatud said, kuna teised kaks assistenti tähtaja täissaamise tõttu lahkusid.

10–12 septembril 1919 a. Tallinnas ärapeatud Eesti ülemaaline ev.-lutheri usu kirikukongress, millest osavõtsivad kõik kirikuõpetajad, köstrid ja koguduste ilmalikud saadikud, valis vabaks saanud kohtadele järgmised isikud [käsikirjaliselt juurde lisatud: *ajutisteks Konsistooriumi liikmeteks*]: Presidendiks ja piiskopiks

⁴⁹ RA, ERA.14.1.55, l. 252, siseministri ettepanek Vabariigi Valitsusele, 10.10.1922.

⁵⁰ Ametist wabastused. – RT 1922, 134, 655.

⁵¹ RA, ERA.14.1.55, l. 255, siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsus konsistooriumile, 11.11.1922.

⁵² RA, ERA.14.1.55, l. 256, konsistoorium siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsusele, 17.11.1922.

Jakob Kukk, abipresidendiks Friedrich Karl Akel, assessoriteks Joh. Köpp, Jaan Lattik, Viktor Kargaja ja Gerhard Soosaar.

Konsistooriumi ilmaliku presidendi ja vaimuliku abipresidendi (superintendendi) kinnitas Vene ajal ametisse keiser, kiriku seaduse § 529 ja 547 põhjal. See kinnitamise õigus läks Ajutise Valitsuse kätte Riigi Teatajas N 12 1919 a. avaldatud sama valitsuse määruse järele.

Selle tõttu kinnitas Vabariigi Valitsus [käsikirjaliselt: 17.] oktoobril 1919 a. ametisse ülevalpool tähendatud kiriku kongressi poolt valitud konsistooriumi presidendi piiskop Jakob Kuke ja ilmaliku abipresidendi Friedrich Ackeli. Assistendid kinnitas ametisse kiriku seaduse järele Siseminister.

[Käsikirjaliselt: 14 oktoobril 1920 aastal ärapeetud III ülemaaline kirikukongress walis needsamad isikud alaliselt ametisse. Selle tõttu kinnitas Wabariigi Walitsus 1 detsembril 1920 a. Konsistooriumi presidendiks piiskop Jakob Kuke ja abipresidendiks Friedrich Ackeli. 10 oktoobril s.a. otsustas Wabariigi Walitsus wabastada dr. Ackeli tema enese palvel] Lutheri usu Konsistooriumi abiesimehe ametist.

Esitisega 12 novembrist s. a. N 8403 paneb Konsistoorium abipresidendiks kinnitamiseks ette dotsent Jüri Uluots'a, kes sellesse ametisse valitud kirikupäeva poolt 14 juunil 1922 a.

Terve konsistooriumi koosseis ei ole seadustes ette nähtud asutuste poolt valitud, kuna neid asutusi enam olemas ei ole, ja kiriku kongressil 1919 aastal valitud vaimulik president ja ilmalik abipresident (kiriku seaduse järele on presidendiks ilmalik ja abipresidendiks vaimulik isik⁵³), kinnitati ametisse olude sunnil, et konsistoorium võiks oma tegevust jätkata.

Seda kõike silmaspidades esitan Vabariigi Valitsusele seisukoha võtmiseks Konsistooriumi palve kinnitada abipresidendiks Jüri Uluots.

Lisa: ettepanek[u] tekst

SISEMINISTER /Einbund/
Peavalitsuse Juhataja /E. Maddison/⁵⁴

Samal päeval kinnitas valitsus Jüri Uluotsa konsistooriumi abipresidendiks. Järgmisel päeval, 15. detsembril, pidas valitsus vajalikuks oma otsust veel täiendada – võeti seisukoht, et Uluots saab samal ajal jätkata oma teistes ametites ehk riigikohtu abiprokuröri kohusetäitja ja Tartu Ülikooli dotsendina.⁵⁵

⁵³ Algses variandis, mida on käsitsi parandatud, oli sulgudes: „kuigi vana seaduse järele presidendiks pidi saama ilmalik ja abipresidendiks vaimulik isik“. Nähtavasti tuli kirjutajale teksti üle lugedes meelde, et tegemist on endiselt kehtiva, mitte pelgalt „vana“ või endise seadusega.

⁵⁴ RA, ERA.14.1.55, l. 257, siseminister Vabariigi Valitsusele, 14.12.1922. Transkribeerinud Karl Kristofer Alp.

⁵⁵ RA, ERA.14.1.55, l. 260, Vabariigi Valitsuse otsus nr 2310, 15.12.1922.; III. Ametisse kinnitused – RT 1923, 6, 31.

Niisiis sai Jüri Uluots nüüd konsistooriumi ilmaliku abiesimehe ametisse nime-
tatud VELKS-i §-des 529 ja 546 ette nähtud, Eesti Vabariigi Ajutise Valitsuse määru-
sega Eesti oludele kohandatud korras. Uluots, kes kuni ametliku kinnitamiseni ei
lugenud ennast EELK abiesimeheks, oli oma käitumises järjekindel. Konsistooriumi
protokolliraamatu järgi võttis ta konsistooriumi istungist esimest korda osa alles
15. jaanuaril 1923⁵⁶ ehk ligi pool aastat pärast tema valimist kirikupäeval, kuid juba
esimesel koosolekul pärast tema ametisse kinnitamist valitsuses ning loetud päevad
pärast sellekohase otsuse avaldamist Riigi Teatajas.⁵⁷

Uluots jäi sellesse kõrgesse kirikuametisse kuni 14. juunini 1925, mil möödus
kolm aastat tema valimisest kirikupäeval.⁵⁸ Sama aasta 16.–18. juunil kogunenud
kuues kirikupäev valis uueks abiesimeheks Oskar Ambergi, kes seekord enam ei
tõrkunud.⁵⁹

Uluotsa valimine ja ametisse kinnitamine kiriku ja riigi lahutamise kontekstis

Esimese hooga võiks pealiskaudselt öelda, et Uluotsa intsident oli kõigest järje-
kordne tõestus juristidele tihti omistatud pedantsest kapriisist järgida kõikvõima-
likke protseduure piinliku täpsusega ja nõuda seda järjekindlalt ka teistelt. Ometi
ilmestab Uluotsa ametisse nimetamise juhtum riigi ja kiriku toonaseid suhteid laie-
malt ja seda eriti 1922. aastal.

Kuigi juba 1920. aastal vastu võetud ja jõustunud põhiseaduse § 11 lg 4 sätes-
tas, et Eestis riigikirikut ei ole, oli olukord tegelikkuses teine ning pragmaatilistel
kaalutlustel oli valitsus jättnud jõusse seisusliku VELKS-i. Seega, nagu juba eespool
öeldud, oli EELK Eesti Vabariigiski esialgu *quasi*-riigikiriku staatuses ning kulus üle
viie aasta, et jõustada riigi ja kiriku suhetes põhiseaduslik kord. Sel üleminekuetapil
astus ka kirik samme uue kirikuvalitsemise suunas, et järgida 1917. aastal esimesel
kirikukongressil seatud eesmärki demokraatlikust vabast rahvakirikust. 1919. aastal
oli kirik vastu võtnud oma põhikirja, kuid kehtiva VELKS-i järgi oli ta toona sisuliselt
riigiasutus. See tähendab, et nii põhikirja kehtestanud organ ja selle konstitueeri-
tud põhikiri kui ka põhikirjajärgsed organid olid automaatselt vastuolus kehtiva
kirikuseadusega.

Samuti annab kirjeldatud juhtum aimu, kuidas riik sellisele vastuolulisele õigus-
likule situatsioonile reageeris – peamiselt distantseerudes ning olukorraga kuidagi-
moodi leppides, mida tõestab ka Uluotsa ärritanud võib-üll-reaktsioon tema ame-
tisse kinnitamise taotluse peale. Nagu siseminister Einbund oma esildises märkis, oli
ka varasemate ametisse kinnitamiste puhul, kus ilmnesisid normikonfliktid seaduse ja

⁵⁶ EELKKA.1.1.223, l. 74, konsistooriumi koosolekute protokollid, 1.03.1922–24.10.1923.

⁵⁷ Kuigi valitsus kinnitas Uluotsa ametisse juba 14.12.1922, ilmus sellekohane teade Riigi Teatajas
alles 11.01.1923.

⁵⁸ EELKKA.1.3.1519, l. 12, konsistoorium Uluotsale, 10.09.1925.

⁵⁹ H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik, lk 40.

EELK töökorralduse vahel, lepitud faktilise olukorraga ning kirikul lasunud haldus-ülesannete täitmise huvides konsistooriumi koosseisud lihtsalt kinnitatud.

Samas tuleb tõdeda, et Einbundi väide, nagu oleks VELKS-is sätestatud protseduuri olnud rüütelkonna puudumise tõttu⁶⁰ praktiliselt ja sellega ka õiguslikult võimatu rakendada, ei pidanud täielikult paika. Tõsi, rüütelkonna võim lakkas 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel, kui Vene Ajutine Valitsus andis Eestimaa kubermangu „autonoomiaseadusega“⁶¹ mitmed selle varasemad pädevused Eestimaa kubermangu Ajutisele Maanõukogule.⁶² Sama aasta juunis õnnestus eestlastel saada Peterburis aga kinnitus ka 30. märtsi otsuste rakendusmäärustele, mille esimese osa lisa punkt 20 sätestas selgesõnaliselt, et Ajutine Maanõukogu valib nii konsistooriumi ilmalikud assessorid kui ka konsistooriumi kõrgema ilmaliku „eestseisja“.⁶³

Maanõukogu koosolekul 26. novembril 1918. aastal arutati muu hulgas konsistooriumi „juhataja ja selle liikmete valimise“ küsimust.⁶⁴ Kui Ado Birk tõstatas küsimuse, kas Maapäev sooviks konsistooriumi koosseisu uuendada, leidis Nikolai Kõstner, et „seisukord ei ole veel küllalt selgunud, et Maapäev siin põhjalikka muutusi toime võiks panna“ ja tegi ettepaneku vastav pädevus Ajutisele Valitsusele delegeerida. Otsus kinnitati ühehäälselt ning kunagi rüütelkonnale kuulunud pädevus delegeeriti legitiimselt Ajutisele Valitsusele.⁶⁵ Ajutine Valitsus seda õigust ei kasutanud ja 1919. aasta kirikukongressist alates valis EELK vastavalt samas kinnitatud põhikirjale konsistooriumi ilmalikke liikmeid ise.

Esimest korda tehti protseduuri osas kompromisse niisiis juba 1919. aasta kirikukongressi järel, kui Saksa okupatsiooni ajal valitud ülemsuperintendent Wilhelm Kentmann oli esitanud valitsusele tagasiastumispalve⁶⁶ ning ilmalik president parun Alfred von Rosen oli ilma ametliku tagasiastumiseta emigreerunud. Nii otsustas Ajutine Valitsus siseminister Aleksander Hellati soovitusel⁶⁷ 1919. aasta kirikukongressil

⁶⁰ Nagu eespool märgitud, nimetas konsistooriumi ilmaliku presidendi ja ilmalikud assessorid varem ametisse rüütelkond.

⁶¹ Selle aktiga sätestati vaid üldpõhimõtted Eestimaa autonoomse kubermangu haldamiseks. Akti ametlik nimetus oli „Ajutise Valitsuse otsused 30. märtsil 1917 a. Eesti kubermangu administratiivse valitsuse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta“. Uuem publikatsioon: Autonoomiaseadus 30. märtsil 1917. – Eesti! Sa seisad lootusriikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Koost. A. Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008, lk 57–59.

⁶² RA, ERA.78.1.2, l. 1, Ajutise Valitsuse otsused 30. märtsil 1917 a. Eesti kubermangu administratiivse valitsuse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta, 30.03.1917.

⁶³ RA, ERA.78.1.2, l. 6, Priloženije k otdelu I. Pravila o vvedenii v dejstvie Postanovlenija Vremennogo Pravitel'stva, 30 Marta 1917 goda, o vremennom ustrojstve administrativnogo upravljenija i samoupravljenija Estonskoj gubernii [22.06.1917].

⁶⁴ Maanõukogu protokoll nr 67, 26.11.1918. – Maanõukogu protokollid: 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. [Tallinn]: [s.n.] 1935, lk 331.

⁶⁵ Samas, lk 332.

⁶⁶ RA, ERA.14.17.119, l. 1, Eestimaa kindral-superintendent siseministeeriumile, 12.09.1919.

⁶⁷ RA, ERA.14.17.119, l. 8, siseministeeriumi administratiivsjade peavalitsus Vabariigi Valitsusele, 14.10.1919.

valitud konsistooriumi ametisse nimetada,⁶⁸ ehkki kirikukongress ise oli seal otsustanud valida pelgalt „ajutise konsistooriumi“.⁶⁹ Hellat oli ka ise sellest kirikupäevast osa võtnud ja esinenud seal 11. septembril Ajutise Valitsuse nimel kõnega, milles rõhutas selgesti, et kirik peab riigist lahti ütlema (järelikut ei pidanud ta seda kaugeltki veel toimumuks):

Mistarvis võitles Jakob Jumalaga? Seks, et Jumal teda õnnistaks. Kui kirik Jakobi loo põhjal võitleb riigiga, et riik teda õnnistaks, kui kirik peab saama üles ehitatud, siis on tingimiseks 1) et kirik peab ennast riigist lahti ütlema, 2) et ta ei tohi mammonat taga ajada^{70, 71}

Jakob Aunver, kes küll oma väitel tugines Johan Kõpule, kuid ei viidanud täpsemalt ühelegi tema konkreetsele kirjutisele, teadis öelda, et valitsusel olid siiski kahtlused sellise konsistooriumi legitiimsuse suhtes, kuid ta otsustas kohtuminister Lui Oleski „mõõduandval otsusel“ konsistooriumi liikmeid tunnustada.⁷² Põhjus oli ilmselt pragmaatiline: 1919. aastal oli näiteks hüppeliselt kasvanud abielulahutusavalduste hulk ja keegi pidi nendega tegelema.⁷³ Olukorra tõsidust näitab ka valitsuse pöördumine Kentmanni poole tungiva nõudmisega, et ta täidaks oma seniseid kohustusi kuni nende üleandmiseni uuele konsistooriumile.⁷⁴ 1920. aastal valiti konsistoorium aga juba põhikirjajärgse korra alusel, seejuures taas Jakob Kukk piiskopiks ning Friedrich Akel abiesimeheks.⁷⁵ Tollal läks valitsuse ette siseminister Olesk, kes järgis VELKS-i protseduuri ning esitas abipresident Akeli ja piiskop Kuke Vabariigi Valitsusele kinnitamiseks.⁷⁶ Valitsus kinnitas konsistooriumi uue koosseisu ja teade selle kohta avaldati ka Riigi Teatajas.⁷⁷

⁶⁸ RA, ERA.14.17.119, l. 9, Vabariigi Valitsuse asjade valitseja siseministrile, nr 6715, 17.10.1919.

⁶⁹ EELKKA.1.1.67, l. 39, l. 58, II kirikukongressi protokoll (10.–12.09.1919).

⁷⁰ Võimalik, et tegemist oli tööparteilasest ministri osutusega Asutava Kogu plaanile võtta maareformiga riigile mitte ainult era-, vaid ka kirikumõisad. Maaseaduse (RT 1919, 79–80, 156) vastuvõtmiseni 19. oktoobril oli jäänud küll veel üle kuu aja, kuid erinevate poliitiliste jõudude seisukohad olid ammu selged. Tööerakond pooldas ka kirikumõisate võõrandamist. Vt Asutava Kogu maaseaduse komisjonile esitatud eelnõusid: Asutava Kogu II istungjärg: protokollide lisad (17. juuni – 20. dets. 1919. a.). Tallinn: Täht, 1919, lk 9–29, tööerakonna eelnõu lk 15–17. Just selle võttis komisjon aluseks maaseaduse teksti väljatöötamisel.

⁷¹ EELKKA.1.1.67, l. 26p–27p, II kirikukongressi protokoll (10.–12.09.1919); vt ka R. Saard. Härraskirikust rahvakirikuks, lk 303–304.

⁷² J. Aunver. Eesti rahvakiriku risttee. Stockholm: EELK Komitee, 1954, lk 18. Tuleb märkida, et Aunver on teinud vea, nimetades Oleskit ekslikult siseministri abiks.

⁷³ R. Saard. Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo, 2018, lk 267.

⁷⁴ RA, ERA.14.17.119, l. 4, siseministeeriumi usuasjade osakond Eestimaa kindral-superintendendile, 9.10.1919.

⁷⁵ Samas, lk 27.

⁷⁶ RA, ERA.31.1.1248, l. 2, siseministeerium Vabariigi Valitsusele, 30.11.1920.

⁷⁷ III. Nimetus. – RT 1920, 211–212, 1686. Ülejäänud konsistooriumi liikmed jäid samaks mis 1919. aastal, üksnes ilmaliku assessori Gerhard Soosaare asemel oli nüüd teiseks ilmalikuks assessoriks valitud notar Johan Bergmann.

Arvestades juba kujunenud praktikat, oli protseduurist kõrvalekaldumine Uluotsa ametisse kinnitamisel liiga silmanähtav, et pidada seda pelgalt eksituseks, nagu märkis ka Uluots ise. Seetõttu on alust arvata, et tegemist võis siiski olla siseministeeriumi teadlikuma käitumisega, mis võis seostuda aktuaalsete plaanidega kiriku ja riigi suhete vallas.

1922. aasta alguses oli valitsus andnud siseministrile volituse moodustada komisjon, mis tegeleks riigi ja kiriku suhteid reguleeriva ehk – nagu seda nimetati – kiriku ja riigi lahutamise seaduse⁷⁸ väljatöötamisega.⁷⁹ Komisjoni kuulusid luterliku ja apostelliku õigeusu kiriku esindajad, luteri kiriku poolt oli üheks sõnaõiguslikuks liikmeks nimetatud ka Jüri Uluots.⁸⁰ Kuivõrd tema abiesimehe ametisse nimetamise aegu oli komisjon aktiivselt töötamas – 11. veebruaril oli komisjoni eelnõu saadetud parlamenti⁸¹ ning seadus loodeti peagi vastu võtta –, võib mingil määral mõista siseministeeriumi ametniku „mina ei takista“ reaktsiooni. Kuna sel hetkel oli põhjust loota, et kirik saab riigist lahutatud juba lähiajal, võib see selgitada ministeeriumi (ja riigi) etteruttavat distantseerumist kiriku enesekorralduslikest küsimustest. Paraku ei võetud seadust vastu nii ruttu, kui loodetud. Segakomisjoni eelnõu hääletati juba teisel lugemisel riigikogu menetlusest välja.⁸²

Riigi ja kiriku suhteid reguleeriva ehk neid lahutava usuühingute ja nende liitude seaduse vastuvõtmiseni jõuti alles 1925. aastal. Seni jätkus üleminekuetapp, mille jooksul kärpis riik kiriku avalik-õiguslikke ehk riiklikke ülesandeid järk-järgult: 1922. aasta abieluseadusega⁸³ (jõustus 1923. aastast⁸⁴) kaotati kiriku kohtupädevus lahutusasjades, 1925. aasta 29. oktoobril vastu võetud matmispaikade seadusega⁸⁵ anti kalmistute pidamine üle kohalikele omavalitsustele, niisamuti ka 1925. aasta 11. detsembril vastu võetud perekonnaseisu seadusega⁸⁶ perekonnaseisuaktide registrite pidamine.

Ehkki EELK 1919. aasta põhikiri kui luteri kiriku enesekorralduslik akt oli vastuolus samal ajal kehtinud seadusega, ei teinud valitsus või mõni muu riigiorgan kirikule etteheiteid, et see oli asunud oma sisemist korraldust ise muutma. Valitsus nimetas ametisse põhikirja järgi valitud konsistooriumid ning aktsepteeris kaudselt EELK omaalgatuslikku põhikirja, kuigi ei tunnustanud seda ametlikult. Konsistooriumi

⁷⁸ Vt nt P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused, lk 46 jj.

⁷⁹ RA, ERA.14.1.722, l. 1, riigisekretärit siseministrile, 16.03.1921.

⁸⁰ RA, ERA.14.1.722, l. 35, konsistooriumilt siseministeeriumi usuasjade osakonnale, 14.05.1921. Komisjoni koosolekute protokollides nimetatud osavõtjate nimekirjade järgi otsustades ta küll selle töös vist ei osalenudki. Vt RA, ERA.14.1.722, l. 36–43, 54, 61.

⁸¹ P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused, lk 48.

⁸² Samas, lk 50.

⁸³ Abielu seadus. – RT 1922, 138, 88.

⁸⁴ Abielu seaduse ja Abielu asjade kohtupidamise korra maksmapanemise seaduse muutmise seadus. – RT 1923, 33–34, 24.

⁸⁵ Matmispaikade seadus. – RT 1925, 171–171, 86.

⁸⁶ Perekonnaseisu seadus. – RT 1925, 191–192, 110.

liikmete ametisse kinnitamise otsused tehti VELKS-i §-des 529 ja 547 sätestatud protseduuride rangetes piirides, mitte EELK põhikirja rakendades. Valitsus polekski saanud EELK põhikirja mingil vormilisel moel tunnustada või kinnitada, kuivõrd selle otsuse tegemiseks puudus õiguslik alus – kehtivas seaduses ehk VELKS-is ei olnud ette nähtud ei põhikirja koostamist, selle vastuvõtmist kirikupäeval (ka seda ennast ei olnud VELKS-i järgi ette nähtud) ega mingit täiendavat kinnitamist ükskõik millise riigiorgani poolt. Siseminister ütles otsesõnu välja, et toimiti „olude sunnil“, mitte ei viidanud EELK põhikirjale ega nimetanud kiriku autonoomset enesekorraldusõigust. Ministri osutus, nagu oleks seaduspärase protseduuri järgimise võimatus tulenenud rüütelkonna puudumisest, ei olnud päris paikapidav, nagu juba eespool sai välja toodud. Küll aga tuleks nõustuda EELK tollase põhikirja seisundi küsimuses toonase konsistooriumiasessori ja hilisema piiskopi Hugo Bernhard Rahamäega, et EELK 1919. aasta põhikiri kehtis eeskätt kiriku enda jaoks.⁸⁷ Ametlik EELK põhikirja tunnustamine – nüüd küll juba uues variandis – toimus alles 1926. aasta 3. juulil kui siseministeerium registreeris EELK usuühingute registris.⁸⁸

Kokkuvõte

Viperused Jüri Uluotsa kinnitamisel EELK kõrgesse valimisametisse 1922. aastal näitavad selgesti, kui lahtine oli sel ajal veel kiriku ametlik seisund Eesti Vabariigis. Põhiseaduse selgesõnaline deklaratsioon riigikiriku puudumisest, mida võiks pidada riigiõiguslikuks kiriku ja riigi lahutamise aktiks, ei tähendanud tegelikkuses kuigi palju, kui kirik pidi täitma veel mitmeid riiklikke ülesandeid. Samas näitab Uluotsa juhtum ja sellele eelnenud konsistooriumi liikmete kinnitamisest, kuidas riigi haldus painutas end vastavalt oludele ja ootustele. Kui uued seadused ei olnud veel isegi silmapiiril, järgiti võimalikult täpselt kehtivas, ehkki juba Vene impeeriumi ajast pärit seaduses sätestatud korda. Uluotsa ametisse kinnitamise aastal 1922 olid aga menetluses mitmed olulised seaduseelnõud, mis kõik olid suunatud kiriku vabastamisele riiklike funktsioonide täitmisest. Sellel taustal tundus siseministeeriumi ametnikule nähtavasti, et piisab mitteformaalsest nõustumisest kirikupäeval langetatud personalivalikutega. Alles Uluotsa protest kehtiva korra rikkumise pärast pani siseminister Einbundi tegutsema ja valitsuselt seaduspärasest kinnitust nõutama. Veneaegse kirikuseaduse kehtivus leidis taas kinnitust, kuni sellele pidi lõpu tegema Eesti Vabariigi enda eriseadus kirikute ja muude usuühingute kohta.

Artikli valmimist on toetanud Rotalia Foundation stipendium. Autorid tänavad.

⁸⁷ H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik, lk 23.

⁸⁸ P. Rohtmets. Riik ja usulised ühendused, lk 66. Tasub märkida, et kuigi 1925. aasta usuühingute ja nende liitude seaduse jõustumisega kaotas VELKS seadusena kehtivuse, jätkas kirik esialgu selle kohaldamist organisatsiooni sees veel aastaid. Vt K. K. Alp. Kiriklik kohtupidamine Eesti Vabariigi algusaegadel, lk 95 jj.